

Тетяна **НОВАЧЕНКО**

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК АВТОРИТЕТУ КЕРІВНИЦТВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Постановка проблеми. У поясненні підстав становлення і розвитку категорії «авторитет» існує безліч підходів. Проте трактування цього феномену із застосуванням епохального циклу як одиниці соціально-історичного аналізу в науковій літературі відсутнє. Але ж в межах циклів, в їх цілісному природному змісті, постають, розвиваються і розкладаються основні соціальні процеси, а під час перехідних суспільно-історичних фаз протидіють різноспрямовані векторні сили суспільного розвитку. При цьому циклічна періодизація суспільно-історичного розвитку, базується на основі двоєдиного соціально-психологічного процесу розвитку суспільства і особистості [1]. Отже, такий підхід актуалізує необхідність пояснення становлення і розвитку авторитету керівництва в ту чи іншу історичну епоху, зокрема в період українського Відродження і його співзвучність з Античністю і Відродженням в Західній Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Циклічна парадигма суспільно-історичного розвитку досліджувалася такими вченими – класиками як: Л. Гумільов, А. Тойнбі, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс, Ш. Ейзенштадт, М. Кондрат'єв, П. Сорокін, нашими сучасниками В. Пантіним, А. Панаріним, українськими вченими Е. Афоніним, А. Мартиновим та ін. Інтерес науковців до феномену «авторитет» бере свій початок ще із часів античності. Тож пояснення природи феномена авторитету, його розвитку стабільно йде ще з Античності (Геракліт, Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель, Полібій); Середніх віків (Аврелія Августина, єпископу з Севільї Ісидора, єпископа Асцеліна, Фоми Аквінського, Марселія Падуанського, Данта Аліг'єрі, Вільяма Оккама) і дозволяє осмислити характер співвідношень феноменів «влада» і «авторитет». В подальші епохи – Відродження, Просвітництва, Модерну і Постмодерну, проблема авторитету одержала розвиток у працях Н.Макіавеллі, Дж.Віко, Г. Гегеля, К.Гельвеція, Т.Гоббса, І.Канта, Л.Фейєрбаха, Ф.Енгельса, П.Орлика, Юліуса Еволи, І.Борщака, С.Павленко, О. Субтельного та ін..).

Як бачимо, проблема авторитету досліджувалася значною кількістю як зарубіжних так і вітчизняних науковців. Однак у дослідженні цього феномену вбачається деяка усталеність. Так, категорія «авторитет» розглядається з позицій її відповідності поняття «влада» і визначається як форма і результат соціальної взаємодії. Тож осмислення становлення і розвитку авторитету керівництва через призму двоєдності соціально-психологічного процесу розвитку суспільства і особистості дозволить віднайти його інші грані.

Мета статті. Дослідити генезис авторитету керівництва в період українського Відродження відповідно циклічної періодизації суспільно-історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що епоха Відродження (Ренесанс) – період в історії культури Західної Європи, який почався в Італії в кінці XIII ст., зокрема час раннього Ренесансу відповідає другому еволюційному циклу і за своїм характером є коеволюційною або перехідною фазою. З нею пов'язаний перелом у політично-

НОВАЧЕНКО**Тетяна Василівна,**

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

Анотація: у статті досліджується генезис авторитету керівництва в період українського Відродження відповідно циклічної періодизації суспільно-історичного розвитку. Визначається, що це час, який не тільки відповідає провідним ідеям античності та епохи Відродження західних країн, а є періодом своєрідного способу життя, мислення, світобачення.

Ключові слова: авторитет, керівництво, епоха, циклічна періодизація.

УДК 35.01 35.071

му, економічному, соціокультурному та соціопсихологічному розвитку. В той же час еволюційний період ідентифікується з високим Відродженням, що продовжується аж до економічного занепаду Італії і поглибленням прірви в соціально-економічному розвитку між північчю і півднем Італії. У більшості європейських країн період Відродження тривав з XIV по XVI ст., а в Іспанії та Англії аж до початку XVII ст. Вочевидь період Відродження був започаткований базовими відкриттями в природничих науках та становлення і розвитку гуманізму в суспільних відносинах [2, с.217].

В Україну Відродження прийшло з півночі Європи, де проходило у формі Реформації, і розповсюдилося спочатку на Річ Посполиту. Реформація в Україні віддзеркалилася у гостро полемічній та культурно-освітній (братській) течіях політичної думки XVII ст. – дивовижного мережива традиціоналістських та демократичних ідей. На цьому тлі політичне та культурне похвалення викликало розгортання руху за національне визволення.

Як відомо, в кінці XVI – на початку XVII ст. Україною прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та інших народних ватажків, що згодом переросла у визвольну війну українського народу під орудою Богдана Хмельницького. Для України, цей факт був, знаковим, переломним – революційною фазою другого епохального циклу [2. 227]. Душою кожної революції є її керівники (ватажки), й однією з граней їхньої місії є заснування релігійної, політичної, соціальної віри, або віри в справу, ідею, зрештою в себе, оскільки саме віра є найбільш могутньою і «може зсунути гори». В той же час необхідно бути пов'язаним з народом духом нації і часу, бути кращим і завдячуючи своєму авторитетові бути обраним народом – долати перешкоди, перемагати супротивників, досягаючи поставлені цілі. Стосовно суті ієрархічних стосунків у суспільстві та ролі керівників актуальною є думка Юліуса Еволи, який наголошує на тому, що суть ієрархії в тім, що в деяких людях реально існує зародок духу, який в інших перебуває лише в стані ідеалу, передчуття, розсіяного зусилля. Тому одних беззастережно тягне до інших, їх нижче становище – це не зовсім підпорядкування чомусь чужому, а своєму власному істинному «Я». У цьому таємниця готовності до пожертви, героїзму, вірності в традиційному світі, а, з іншого боку, престижу, авторитету та спокійної влади, на яку не міг би розраховувати важко озброєний тиран [9].

І такою стала особистість Богдана Хмельницького, оскільки він взяв на себе місію очолення національної революції, що відродила українську державність, яка була втрачена після падіння Галицько-Волинського князівства. Вже з перших років свого гетьманування Богдан Хмельницький, маючи широку програму становлення української державності, порушує проблеми врегулювання стосунків із сусідніми державами. Завдячуючи своєму авторитету, він не просто добився визнання цієї державності з боку Речі Посполитої, а й з боку багатьох європейських країн. Уже на початку 1649 року добився того, щоб Туреччина визнала цю державність підписанням угоди з Україною. Так з'явився відомий українсько-турецький Договір, якому нараховується понад 360 років та Зборівська угода 1649 року з Польщею, що надала йому можливість відновити втрачену автономність. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави.

Аналіз управлінської практики того часу дозволяє підтримати думку про те, що козацько-гетьманська держава – унікальний феномен XVII ст.. Таке явище не мало прецеденту в Європі, а було оригінальним, створеним українським народом, його думкою, спробою відновлення в нових історичних умовах втраченої державності. Ця спроба поєднала в собі традиціоналізм, що донесла історія, новаторство політичної думки тих часів та авторитет гетьманів, які очолювати державу. Українська держава, що виникла в ході національно-визвольної війни 1648-1654 років, була, з одного боку, результатом організаційного колективного генія народу, що за короткий час створив нові форми політичної організації країни і привів їх у рух. З іншого – це була цілеспрямована, свідомо діяльність Б.Хмельницького та його соратників.

Республіканські принципи, вироблені в козацьких полках майже столітнім життям козацької республіки, були перенесені на нове військово-народне управління. Проте, військова рада (як безпосередній законодавчий орган) поступово втратила своє значення, а обговорення та прийняття поточних рішень стає прерогативою ради старшини. Все частіше рішення цих рад вступали в суперечку, а конкуренція набрала характеру боротьби козацького демосу зі старшинською олігархією. Очевидна спроба поєднати республіканські форми з чисто військовим характером устрою, який вимагав дисципліни, ієрархії підпорядкування, авторитарної влади гетьмана. Такою владою і користувався Б.Хмельницький, авторитаризм якого проявився насамперед у прагненні перетворити козацьке самоуправління в загальнодержавне, центром рішень якого був гетьман.

Іншими словами гетьман репрезентував себе як главу держави, якого українське населення поступово сприйняло саме таким. Згодом і генеральна старшина, і рада старшин трансформується у вищі органи держави. Проте самого гетьмана вже не вибирають, а він стає володарем «землі нашої», якого благословляє патріарх, з яким листуються монархи інших держав. Посадові особи вже призначаються і змінюються самодержавною владою гетьмана. Нарешті запроваджується і династичний шлюб (одруження сина Хмельницького з дочкою молдавського володаря) та династичне правління (молодший син Юрій стає спадкоємцем гетьмана). Фактично монархічна ідея, що ґрунтується на традиційному авторитеті, вступає у суперечність з козацьким управлінням і цей факт, безумовно, послаблював державу, що використовувалось її ворогами. розкинувало інституційні основи суспільного устрою України, послабило козацьку державність і, зрештою, в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Московією.

Як відомо, історія українсько-російського договору веде початок із Переяслава, а остаточний текст договору вичерпувався 11 статтями та жалуваними грамотами в редакції 27 березня 1654 р. Ця угода гарантувала Війську Запорізькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами, збиранні податків для українського скарбу, утримання 60-тисячного війська. Але московський уряд принципово залишив за собою право безпосередньо управляти в Україні [8, с.50]. При цьому нагадаю, що історики (І.Огієнко, Я.Кочмарик, С.Плохій, В.Смолий, В.Степанков) стверджують, що від самого початку повстання Хмельницький прагнув до незалежності України, а військово-політичний союз з Московською державою був не метою, а засобом досягнення цієї мети.

Таким чином, сформоване в XVI-XVII ст. козацьке республіканське державне утворення, що здійснив бездержавний народ, було унікальним історичним прикладом і свідченням його владоспроможності. Це утворення, спиралося на організаційні військові принципи, на звичаєве право, народні традиції, що поєднували в собі демократизм з авторитаризмом. Новостворена українська держава, що сформувалася протягом визвольної війни під проводом Б.Хмельницького відтворює нову форму державного ладу. Характер влади гетьманату зумовлювався боротьбою двох тенденцій: авторитарно-монархічної і республіканської з перевагою в другій половині XVII ст. першої, яка знайшла свій вираз в особі самого гетьмана. Б.Хмельницький став яскравим типом керівника з усіма рисами вождя, що надав віру у заснування української нації і держави. Дарувати людині віру означає подесятерити її сили, оскільки, як пишеться у Євангелії – віра «може зсунути гори».

Проте на момент смерті Б.Хмельницького у 1657 р. в козацькій Україні політичні та соціально-економічні суперечності були загострені до краю, а будівництво національно-державних основ було далеким від завершення. Наприкінці XVII ст. дуже складний і важкий період в історії України увінчався сумною подією - поділом України між Польщею, Росією та Туреччиною. Цей період соціально-історичного розвитку визначається як інволюційний за своїм характером і пов'язується з подальшим існуванням Лівобережної України у складі Росії. Тож ідея відновлення самостійності

України, пошук альтернативного шляху з опорою на попередню політичну традицію виводить на авансцену постать Івана Мазепи – яскраву особистість, але за словами Д. Донцова й «трагічну фігуру нашого ренесансу». Постать Івана Мазепи, його життя та діяльність вже з XVII століття знаходилися в полі зору не лише його найближчого оточення, але й широкої громадськості – простих людей, літописців, політичних діячів та дипломатів, кореспондентів газет – вітчизняних і зарубіжних. Існує величезна історіографічна традиція, причому з найширшим спектром думок та оцінок цієї непересічної особистості.

Так, М. Драгоманов, М. Грушевський, а також сучасні дослідники Р. Іванченко, В. Смолій та інші наголошують на відсутності авторитету І. Мазепи в українського народу. Проте, як відомо, одним із показників відсутності авторитету до влади та її правителів у ті часи були бунти і заворушення. Проте за цим показником, протягом двадцятирічного правління І. Мазепи жодного антигетьманського народного повстання не було. Цей факт, надає право стверджувати про авторитетність І. Мазепи в українського народу. Люди відчували захищеність від свавілля можновладців, про що свідчить низка універсалів гетьмана, спрямованих на полегшення життя селян. Так, у 1691 р. у зверненні до старшини гетьман картає тих, хто «тяглих селян без необхідності обтяжує повинностями, а козаків неволить йти в селяни, або викидає їх з маєтків». Зокрема у 1692 р. був розісланий універсал у якому наголошувалося про те, «щоб ніхто з володарів не осмілювався роботами великими і поборами вигаданими обтяжувати людей в селах, собі даних... чинити їм образи і насильства, і щоб володіли ними в міру, нічого вище не накладаючи. У тих же, хто потоптав ці застереження, помістя будуть відібрані, а людям, яких обтяжували, буде вчинено свободу» [За цит.: 7, с. 226].

Відповідно наведеного доречним буде нагадати пораду Н. Макіавеллі про те, що «государ може не остерігатися змов, якщо користується авторитетом народу, і навпаки, повинен боятися всіх і кожного, якщо народ ставиться до нього вороже і ненависть. Мудрий государ приймає всі заходи до того, щоб не озлобити знать і буди бажаним народу - це належить до числа найважливіших турбот тих, хто править» [5, с. 56]. І. Мазепі вдавалося вести саме таку політику. Скоріш за все він належав до тієї породи правителів, яких Н. Макіавеллі влучно визначав як «лисиці». Тож будучи природженим дипломатом, Мазепа легко входив у довіру до перших осіб багатьох держав. Завдячуючи повній довірі московського царя, гетьман мав надійний тил, забезпечивши себе від доносів, і у такий спосіб не боятися старшинських змов та інших претендентів на гетьманську булаву.

Як відомо, польські королі Август II і Станіслав Лещинський, шведський король Карл XII були також в приятельських стосунках з Іваном Мазепою. Про прихильність до гетьмана правителів низки держав, свідчать його численні нагороди, привілеї й титули. Так, у 1700 році він одержує російський орден Андрія Первозванного, у 1702 році - польський орден Білого Орла, а у 1707 році Мазепа став князем Священної Римської імперії. Проте реально не маючи королівського титулу, І. Мазепа за обсягом владних повноважень був справжнім «малоросійським королем». І справедливою є думка Данієля Дефо про те, що гетьман був рівним королю щодо влади, й в усякім відношенні був рівний, якщо заданих обставин не перевершував тодішнього польського короля Августа II. З цих особливостей, зокрема й у стосунках з правителями названих держав, виявляються як сильні, так і слабкі сторони гетьмана як правителя.

До прикладу, в кінці XVII початку XVIII ст. у Московській державі міцно вкоренилося кріпосництво і насаджувалася рабська психологія. Свободолюбиві й неугодні люди часто-густо намагалися знайти порятунку у межах Гетьманщини, тому на неодноразові вимоги про негайність відправлення тієї чи іншої втеклої людини назад до Москви, Іван Мазепа відповів відмовою. «Но она хотя и карлица, возрастом і образом самая безделица, однако роду доброго козацького и заслуженого, понеже и отец ее на службе монарше ской убит: для того трудно мне оной карлице неволею и

насиліе чинить, чем бы самым наволоком на себя плачливую от родственников ее жалость и от сторонних людей в вольном народе порицание [7, с. 161]. Наведений факт характеризує суспільний лад Гетьманщини під керівництвом І.Мазепи як такий, для якого кожна людина була цінністю з непорушним правом свободи вибору. В той же час на пропозицію Петра I завести в Україні такі самі порядки, що й у Росії, І.Мазепа відповів відмовою, за що переніс фізичне і психологічне приниження від московського царя. «Початок загальних недуг наших пізнав я на самому собі. Адже вам відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої Вітчизни, бив мене по щоках...» [3, с. 100]. Цей факт красномовно підтверджує, що Петро I - це правитель «різнобічних інтересів», що особисто голив не тільки борода, але й рубав голови.

Отже, реалії часу від другої половини XVII ст. - татарські набіги, зазіхання польських і московських можновладців на землі України, утиски своїх панів, вимагали від держави захистити українця. Й І.Мазепа дбав про благополуччя свого краю, приділяючи увагу як соціальному захистові пересічних людей, суворо попереджаючи і караючи тих, хто зловживав владою, так і укріпленню кордонів держави.

Проте, одержавши спадщину Руїни – розполовинення України, І.Мазепа вже не мав такої активності в діяльності яку мав Б.Хмельницький. Свою місію йому довелося виконувати в умовах суспільного розвалу, зубожіння народу як матеріального так і духовного. Безсумнівно, що як політик і як полководець І. Мазепа намагався об'єднати Батьківщину, шукаючи гідних у цій справі, зокрема союзу зі Швецією. Доречно пригадати, що цей союз було укладено на таких умовах: перехід України під протекцію шведського короля; нейтралітет українських військ у російсько-шведській війні; при майбутньому примиренні всіх воюючих держав Україна ставала незалежною державою. І дуже важливим історичним фактом є те, що Франція і Німеччина погодились дати Мазепі гарантії безпеки, що підтверджує його авторитетність на міжнародній арені. Хоча Україна вимушено й ставала театром війни, «хитрий лис» усе повернув таким чином, що вона тільки надавала свою територію для бойових дій. Тож, цей українсько-шведський договір є зразком дипломатичного мистецтва Івана Мазепи. А думка О.Субтельного про те, що у такий спосіб Мазепа рятував свою країну від страшної небезпеки, що загрожувала їй з боку імперії-монстра є справедливою. Оскільки з приходом до влади Петра I у Росії було встановлено тоталітарний політичний режим [8, с.142].

Відповідно до наведеного постає запитання, чому І.Мазепа ніколи відверто не йшов на розрив з Москвою? При цьому ще й знищував патріотично налаштованих людей, які залюбки виступили б з ним проти імперії Петра I. Так, страга авторитетних на Гетьманщині генерального судді Василя Кочубея та полковника Івана Іскри внесла розкол у ряди старшини і відштовхнула їх від гетьмана, зокрема і чернігівського полковника Павла Полуботка. Можливо у найрішучіший момент гетьману забракло бійцівських якостей «лева», оскільки в ситуації, що тоді склалася, не достатньо було бути «лисом». Вочевидь Мазепа не був бунтівником. Проте у цей інволюційний за своїми характеристиками період історії України, де інволюція є часом не тільки згорання соціальних процесів, а поступового засвоєння нових, гетьман зосередився на культурному будівництві.

Тож, усе культурне будівництво І.Мазепи стало одним із каменів фундаменту у збереженні ідентичності українського народу. Іншими словами, хоча в культурному творенні гетьмана і вбачається політичний сенс, проте саме цей факт є визначальним для збереження української ідентичності у творенні державності. Так, І.Мазепа розумів про необхідність збереження історичної пам'яті народу і тому боротьба за наступне покоління, що стало б вільним від скалічених предків доби Руїни була для гетьмана пріоритетною. Цим пояснюється його неймовірне піклування й жертвність в культурній царині. Центром цього меценатства була Києво-Могилянська, а за часів Мазепи – Могилянсько-Мазепинська академія, справжній центр українського Відродження. І хоча історичний хід подій знищив ці передбачливі наміри, все ж такі

саме тут, в академії, було створено атмосферу, де зберігся дух національної ідентичності українського народу.

Після смерті Івана Мазепи в Україні виникла складна ситуація. Відповідно до цього постало невідкладне питання щодо визначення особистості гетьмана, який буде продовжувати політику І.Мазепи. 5 квітня 1710 року під Бендерами, в першій українській еміграції, на загальній раді козацька старшина і запорожці одногосно обрали новим гетьманом Пилипа Орлика. Того ж дня було затверджено, складену ним, демократичну Конституцію України, де було задекларовано станова виборчу гетьманську монархію парламентського типу. (Формально в таких монархіях король зберігає статус глави держави і зазвичай призначає уряд, але фактично він найчастіше, «панує, але не править»). Гетьман П. Орлик та його оточення створили принципово нову концепцію державотворення, Визначальною рисою Конституції П.Орлика є пункти, що обмежували гетьманську владу на користь старшинської ради — своєрідного козацького парламенту, до якого мали увійти не лише генеральна старшина й полковники, а й представники Запорожжя та полків,— від кожного по одній визнаній особі, що робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних подібних державних актів. Важливою особливістю, що відрізняла її від звичайних гетьманських статей і робила подібною до пізніх європейських конституцій, було те, що вона укладалася не між гетьманом і монархом, а між гетьманом та козацтвом, яке виступало від імені всього українського народу.

Отже, автори Конституції прагли пов'язати в єдине ціле Дух минулого – нації, особистості й авторитет, і часто-густо авторитарність як необхідність, що спричинена часом, таких провідників як Б. Хмельницький, І.Мазепа та П.Орлик – кращих із кращих, певно обраних Богом для такої місії – самим іти попереду, оминати провалля і розчищати завали, перемагати супротивників, надавати віру, надихати й окрилювати, долаючи перешкоди йти до наміченої мети – такого суспільства, яке вмістило б традиційні досягнення нації.

Відомо, що текст Конституції П.Орлика дійшов до нас у латинській та не повній українських редакціях. Однак, не зважаючи на те, що її копії неодноразово публікувалися, питання ідентичності з оригіналом залишається відкритим. В той же час відомо, що латинська версія повніша за рахунок викладення в ній легенд про походження народів та опису поведінки й характеру старшини в Україні. А легенди або міфи, як відомо, – поетичні оповіді чи усні народні оповідання про ту чи іншу історичну подію, чудесну пригоду, котра сприймається як достовірна і у такий спосіб закріплюють ідентичність – відчуття приналежності до нації і до сумісних цінностей, що нею розділяються.

Відповідно до наведеного зауваження деяких авторів стосовно того, що цей документ ніколи не називався «Конституцією», а правильна його назва «Договір і постанови прав і вольностей Війська Запорожського» є зовнішньою стороною проблеми. Вважаю, що більш цінною і важливою є внутрішня грань – ідея - повна незалежність України від Польщі та Росії, причому з визначенням кордонів з Польщею по річці Случ, як за Богдана Хмельницького. Гетьман призначався главою держави, поряд з ним мала діяти Генеральна старшинська Рада, що певною мірою обмежувала владу гетьмана й регулювала його відносини з народом. При цьому, було прописано, що кожен мав відповідати за свої слова та вчинки навіть гетьман. Так, на думку П.Орлика, керівництво – це вимога: сильної особистості, більшого обов'язку праці, більшої самодіяльності й більшої відповідальності. Керівництво – це розподіл і організація праці, відповідно до здатностей особовості під кутом розвитку всіх сил нації. Керівництво – синтез і еманация всіх творчих сил нації для піднесення її могутності та творчості. Треба нам якнайбільше плекати культ просвітництва і авторитет. За цит: [4, с.140].

Отже, авторитетний керівник – це той, який власним прикладом підносить інших, відчуває відповідальність і обов'язок, організовуючи національно-суспільне життя.

Висновки. Розгляд становлення і розвитку авторитету керівництва відповідно циклічної періодизації суспільно-історичного розвитку, зокрема часу українського Ренесансу дозволяє стверджувати наступне. Це період, який не тільки відповідає провідним ідеям античності та епохи Відродження західних країн, а саме: вірою в необмежені можливості людини - це період своєрідного, способу життя, мислення, світобачення. Знову стали актуальними образи героя-рятівника і правителя, від рішень і дій яких залежала доля народу і держави. Якосями ідеального правителя в управлінні державою визначалися наступні: мудрість, справедливість, поміркованість, передбачуваність і турбота про загальне благо. Первообраз трансформації лежить в основі ренесансного заклику «Людина, створи себе», завдячуючи чому з'явилась можливість отримати правителя з цінностями успіху, заповзятості, корисності вчинків його носія, а отже – авторитету - ідеалу який прагнуть пізнати і якому хочуть наслідувати.

Перспективи подальших розвідок. Вбачається доцільним звернення до осмислення авторитету керівництва епох Модерну і Постмодерну в контексті циклічної періодизації суспільно-історичного розвитку України.

Література:

1. Афонін, Е. А. Розвиток України: Макросоціальний підхід [Текст] / Е. А. Афонін // Віче – 1996. – № 1. – С. 45-55.
2. Афонін, Е. А. Суспільний розвиток від Різдва Христового = Social development AD [Текст] / Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.; К.: Парлам. вид-во, 2000. – 316 с.
3. Борщак, І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе [Текст] / І. Борщак. – Львів. : «Червона калина», 1991. – 255 с.
4. Жижко, С. А. Перетворення [Текст] / С.А.Жижко. – К : Видавничий центр «Промісвіта», 2011. – 440 с.
5. Макиавелли, Никколо. Государь. [Текст] : пер. с ит. – М. : Планета, 1990. - 84 с.
6. Павленко, С. Иван Мазепа. [Текст] / С. Павленко. – К. : Альтернативы, 2003. – 416 с.
7. Павленко, С. З міфів про Івана Мазепу Україна скрізь віки: навчальний посібник з історії України [Текст] : зб.статей. – К. : Ярославів Вал, 2000. – 232.
8. Субтельний, О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. [Текст] / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. - 240 с.
9. Юлиус, Эвола Традиция и раса. [Текст] : / пер. с ит. – Новгород : «Толерантность», 2007. – 72 с:
10. Швидько, Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні: Історичний нарис. Наукове видання [Текст] / Г. Швидько, В. – К., Вид. УАДУ при Президентіві України, 1999, – 52 с.